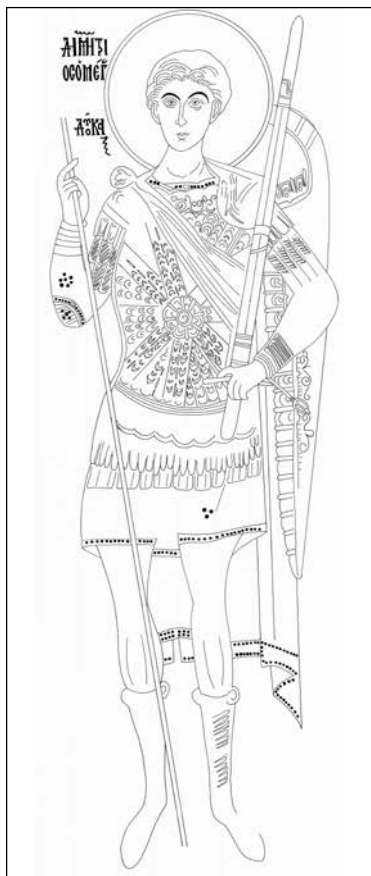


ΟΙ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΑΓΙΩΝ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΖΕΥΓΟΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

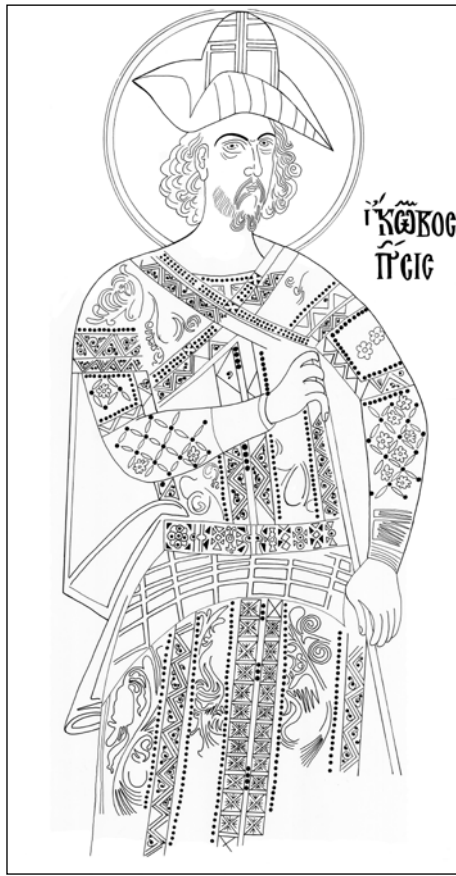
Το περιεχόμενο και η έκταση του εικονογραφικού προγράμματος ενός ναού εξαρτάται πάντα από την πολυπλοκότητα της αρχιτεκτονικής του. Το πιο εκτεταμένο πρόγραμμα βρίσκεται στον τύπο του αναπτυγμένου εγγεγραμμένου σταυρού. Λιγότερες τοιχογραφίες έχει τη δυνατότητα να φιλοξενήσει ο απλός εγγεγραμμένος. Η κατώτερη ζώνη των ολόσωμων μορφών είναι χωρισμένη σε δύο ενότητες. Την μία ενότητα αποτελούν οι μορφές του Ιερού Βήματος, και την άλλη όλοι οι υπόλοιποι. Ανάμεσα τους συχνά στο δυτικό ή στο νότιο τοίχο εικονίζονται τα πορτρέτα των κτητόρων. Στο ναό της Παναγίας Ζευγостаσίου, που ανήκει στον απλό τετρακίονιο εγγεγραμμένο σταυροειδή με τρούλο τύπο¹, συνέβη κατά τη διάρκεια της προσθήκης στα δυτικά του νάρθηκα του 1749, να γίνουν κάποιες αλλαγές με σημαντικότερη την κατεδάφιση του δυτικού τοίχου του ναού και την κατασκευή στη θέση του ενός μεγάλου τοξωτού ανοίγματος το οποίο επέτρεψε την επικοινωνία μεταξύ των δύο χώρων. Η μετατροπή αυτή μαζί με την δυτική είσοδο, όπου ενδεχομένως υπήρχε και η βασική κτητορική επιγραφή, αφαίρεσε και τις μορφές της κατώτερης ζώνης του δυτικού τοίχου, οι οποίες κρίνοντας από την απουσία τους στο πρόγραμμα του κυρίως ναού, θα πρέπει να ήταν ο *αρχάγγελος Μιχαήλ* και οι *άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη*².

¹ Για την αρχιτεκτονική του ναού, βλ. σχ. D.M. Nicol, *Two Churches of Western Macedonia*, Byzantinische Zeitschrift 49, 1956, 105, E. Τσιγαρίδας, *Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγστάσι Καστοριάς*, Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν, τομ. Γ', Αθήνα 1989, 332, P. Antroudis, M. Peridikopoulou, *The Late Byzantine Church of the Dormition of the Virgin in Zeygostasi, Kastoria*, Proceeding of the International Symposium ``Days of Justinian I`` 18-19 October 2013, ed. M. Panov, Skopje 2014, 166-176, όπου αναφέρεται και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία. Στη συγκεκριμένη μελέτη έχει ενδιαφέρον ότι γίνονται συγκρίσεις ως προς την αρχιτεκτονική και με άλλα μνημεία της ευρύτερης περιοχής της αρχιεπισκοπής Αχρίδας, όπως για παράδειγμα με το ναό της Παναγίας Ζαχλομήστισας στην Αχρίδα. Στη σύγκριση αυτή θα μπορούσαν να προστεθούν, ο ναός της Παναγίας Οδηγήτριας στο Мушутинште (1315), ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Кучевинште (1331), ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Штип (1334-1336), ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Љуботен (1336-1337), ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Лесново (1340-1341) και ο ναός του Αγίου Στεφάνου στο Конче (1366). Για περισσότερα στοιχεία, βλ. И. Ђорђевић, *Јужно сликарство српске vlastele*, Београд 1994, 32-33.

² Ο σχηματισμός του τόξου ήταν αναπόφευκτο να συμπαρασύρει και τμήματα των παραστάσεων από την δεύτερη ζώνη των μεταλλίων. Από αυτήν διατηρούνται μόνο η μορφή



Σχ. 3Ο άγιος Δημήτριος ο Μέγας Δούκας - Св. Димитрије Велики Дукс



Σχ. 2 Ο άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης - Св. Јаков Персијски

Στην βόρεια παραστάδα της δυτικής εισόδου θα πρέπει να εικονιζόταν ο άγιος Χριστόφορος³, ο οποίος ως προστάτης των ταξιδιωτών, κυρίως από το ενδεχόμενο ενός ξαφνικού και απροσδόκητου θανάτου, συμβολικά συνδέεται με την είσοδο του ναού⁴. Ο πρώτος εικονογραφικός τύπος εμφανίζεται στον

του αγίου Παντελεήμονα στην αριστερή πλευρά και η μορφή του αγίου Κήρυκου στη δεξιά πλευρά.

³ Επαναλαμβάνεται η μορφή του αγίου με τον Χριστό στον ώμο στο εσωράχιο του τόξου, αντιπροσωπεύοντας όμως την διακόσμηση του 1749.

⁴ И. Ђорђевић, *Свети Христофор у јужном сликарству средњег века*, Зограф 11, Београд 1980, 63-67, еик. 1, όπου παρατίθεται όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία. Στην αρχαιότερη διακόσμηση της Καστοριάς που σώζεται στον Άγιο Στέφανο (9^{ος} αιώνας), εμφανίζεται ο πρώτος εικονογραφικός τύπος του αγίου ως νέου μάρτυρα με μακριά μαλλιά που κρατά σταυρό στο χέρι, ο οποίος τοποθετήθηκε στο εσωράχιο του τόξου της δυτικής εισόδου.

Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς⁵ και βρίσκεται στον δυτικό τοίχο του ναού δίπλα στην είσοδο. Ο δεύτερος τύπος σύμφωνα με τον οποίο ο άγιος φέρει τον Χριστό στον ώμο του, εμφανίζεται στο νάρθηκα του Lesnovo⁶.

Ακολουθώντας την κατεύθυνση Δύση-Ανατολή από το νάρθηκα προς τον κυρίως ναό βλέπουμε ότι καταλαμβάνουν περίοπτη θέση στη δυτική πλευρά των δύο πεσσών η αγία Κυριακή και η αγία Παρασκευή. Οι δύο αγίες μαζί με την αγία Βαρβάρα που εικονίζεται στη βόρεια πλευρά του βορειοδυτικού πεσσού και την αγία Μαρίνα που παριστάνεται στη νότια πλευρά του νοτιοδυτικού πεσσού, εντάσσονται στο πρόγραμμα συμβολίζοντας με ξεχωριστό τρόπο την είσοδο. Τα πρόσωπα και η τιμή ιδιαίτερα κάποιων αγίων γυναικών ήταν από νωρίς διαδεδομένα σ' αυτές τις περιοχές⁷. Οι αγίες μοναχές Κυριακή και Παρασκευή κατέχουν σημαντική θέση και στις παρειές της εισόδου του ναού του Αγίου Νικολάου του Κυρίτη⁸. Το ίδιο συμβαίνει και στο ναό της Παναγίας στην Boboštica της Κορυτσάς με τις αγίες Βαρβάρα και Παρασκευή⁹. Ο μεγαλύτερος

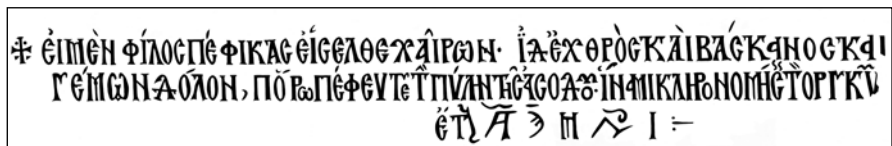
⁵ Σ. Κίσσας, *Ομορφοκκλησιά*, Βελιγράδι 2008, 37, 49.

⁶ И. Ђорђевић, *Јужно сликарство*, 66, С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 204, LXII.

⁷ Η αγία Κυριακή παριστάνεται στο νάρθηκα του ναού των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς ακριβώς δίπλα στην είσοδο και αποτελεί μαζί με την αγία Μαρίνα την ομάδα των αγίων γυναικών του δυτικού τοίχου. Η αγία Μαρίνα εικονίζεται μαζί με την αγία Βαρβάρα και στο νάρθηκα του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη, βλ. σχ. Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1953, πιν. 40, 55. Για την μάχη της αγίας Μαρίας με το διάβολο, βλ. J. Lafontaine-Dosogne, *Une theme iconographique peu connu: Marina assomant Belzebuth*, Byzantion XXXII (1962), 251-259. Για την απεικόνιση της στους Αγίους Αναργύρους και στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπινοβο, βλ. σχ. L. Hadermann-Misguich, *Contribution a l'etude iconographique de Marina assommant le demon*, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves XX (1968-1972), Bruxelles 1973, 268-271. Το πρόσωπο της αγίας Μαρίας εμφανίζεται ακόμη το 1074/75 στον Άγιο Μερκούριο της Κέρκυρας. Για την διάδοση της τιμής και προσκύνησης της στις περιοχές της αρχιεπισκοπής Αχρίδας ίσως συνετέλεσε και το μοναστήρι που αφιερώθηκε στο όνομα της στην περιοχή της Μόκρας, βλ. σχ. И. Снегаров, *История на Охридската Архиепископия*, София 1932, 500. Πιθανόν να υπήρχε τοιχογραφημένη η μορφή της αγίας Μαρίας στην εξωτερική πλευρά της κλειστής βόρειας εισόδου του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα, έτσι όπως εικονίζεται και στη νότια είσοδο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, 217. Από τον Βίο της αγίας (Synaxarium CP, στ.825), μαθαίνουμε για την απaráμιλλη αντίσταση στα σατανικά σχέδια και τη δύναμη της πίστης της. Το κείμενο σώζεται σε αρκετά χειρόγραφα, τα αρχαιότερα των οποίων ανάγονται στον 9ο αιώνα. Για περισσότερα στοιχεία βλ. F. Halkin, *BHG (SubH, αριθμ.8α)*, τ. II, Bruxelles 1957, 84-86, του ίδιου, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae (SubH, αριθμ. 47)*, Bruxelles 1969, 125, του ίδιου, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae (SubH, αριθμ.65)*, Bruxelles 1984, 139. Για τον εικονογραφικό κύκλο της αγίας, βλ. S.Kimpel, *Margareta (Marina) von Antiochien*, LChrI 7, 494-495, J. Lafontaine-Dosogne, *Un theme iconographique peu connu: Marina assommant Belzebuth*, Byzantion 32 (1962) 251 κ.ε. , S.Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)*, München 1975, 204-209, Τ.Αλμπάνη, *Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Μαρίας στον Μουρνέ της Κρήτης. Ένας άγνωστος βιογραφικός κύκλος της Αγίας Μαρίας*, Δελτίον ΧΑΕ, 17 (1993-1994), 211-222.

⁸ I. Σίσσιου, *Ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτη στην Καστοριά και ο Άγιος Γεώργιος στο Pološko*, Niš & Byzantium IX, (2011), 332.

⁹ R. Rousseva, *The Murals of the St. Demetrios Church in Boboštica*, Scripta & Scripta, 5, Institute of Literature, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 2007, 183-200, P.



Σχ. 4 Επιγραφή της νότιας εισόδου - Натпис јужног улаза

αριθμός αγίων γυναικών (6) βρίσκεται στο νάρθηκα των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Кучевиште¹⁰ και στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Полошко¹¹. Η αγία Παρασκευή τοποθετήθηκε δίπλα στην αγία Κυριακή ακολουθώντας την σειρά του Μηνολογίου (7 και 26 Ιουλίου αντίστοιχα), ενώ η διάδοση της τιμής της φαίνεται ότι σχετίστηκε με την ύπαρξη ναών αφιερωμένων στο όνομα της, όπως στην περιοχή της Брегалница¹². Με το επίθετο *θαυματουργός* που φέρει τονίζεται το στοιχείο της σύνδεσης του ονόματος της με τα διάφορα θαύματα τα οποία καταγράφηκαν στην παράδοση¹³ και την ανέδειξαν στον ορθόδοξο κόσμο λόγω του περιεχομένου της προσευχής που απεύθυνε στο Θεό και διασώθηκε σε διάφορες παραλλαγές του βίου της¹⁴. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στις απεικονίσεις της αγίας Κυριακής και της Βαρβάρας είναι οι αρχοντικές τους ενδυμασίες και τα καπέλα, που παραπέμπουν από τη μια πλευρά στην ευγενική τους καταγωγή και από την άλλη υπαινίσσονται τη συμμετοχή σε ενδεχόμενη παράσταση της Ουράνιας Βασιλείας της κατώτερης ζώνης του βόρειου τοίχου. Οι αγίες γυναίκες μ' αυτό τον τρόπο παριστάνονται στην τέχνη του 12ου αιώνα στους Αγίους Αναργύρους και τον Άγιο Νικόλαο του Κανίτζη και του 14ου αιώνα στον Άγιο Γεώργιο (~1340) στο Горњи Козиак¹⁵, στον Άγιο Νικόλαο (1344-1345) στο Љуботен¹⁶, τον Άγιο Γεώργιο (1343-1345) στο Полошко¹⁷, στον Άγιο Ιωάννη (1350) στο Штип¹⁸, στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο (~1360) στο

Лозанова, *Предварителни бележки върху иконографията на неизвестни стенописи от XIV в. в църквата „Св. Димитър“ в Бобоцица, Албания, Пети достоитъ, София* (2003), 509-511.

¹⁰ И. Ђорђевић, *Сликаство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевишту*, ЗЛУ 17, Нови Сад 1981, 77-100.

¹¹ З. Расолкоска-Николовска, *Ктиторски портрети во црквата Св. Богородица во Кучевиште*, Зограф 16 (1985), 48, еικ.13.

¹² З. Расолкоска-Николовска, *Убикација на црквата Света Петка на Брегалница според повелбата на цар Душан од 1355*, Историја IX, 2, Скопје 1973, 248-254, И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 92.

¹³ Για την εικονογραφία της αγίας Παρασκευής και όλα τα παλαιότερα παραδείγματα, βλ. Γ. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 89-104.

¹⁴ Σ. Κουκίρης, *Ο κύκλος του βίου της αγίας Παρασκευής της Ρωμαίας και της εξ Ικονίου στη χριστιανική τέχνη*, Αθήναι 1994, 28-30, 49-51, 35-41.

¹⁵ З. Расолкоска-Николовска, *Црквата Св. Ѓорѓи во Горен Козиак во светлината на новите испитувања, Средновековна уметност во Македонија*, Скопје 2004, 69.

¹⁶ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 146.

¹⁷ О.п. 149

¹⁸ О.п. 162.

Земан¹⁹, στην Παναγία (1369) του Μали Град²⁰, στην Παναγία Βοδοштица (~1350), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτση (~1350), στον Άγιο Αλύπιο (13500, στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383-1384). Στους δύο πεσσούς που ήδη αναφερθήκαμε και πάνω από τις ολόσωμες μορφές της αγίας Κυριακής και της αγίας Παρασκευής, στην μεσαία ζώνη διακρίνονται στηθαίοι ο άγιος Ανδρόνικος και ο άγιος Αγαθόνικος. Σε σημαντική θέση και πάνω από την αγία Βαρβάρα εικονίζεται ο άγιος Τρύφων, ο όμορφος αυτός νέος ο οποίος είναι ενδεδυμένος με ιμάτιο και χιτώνα που φέρουν πλούσια διακόσμηση, ενώ κρατά με το δεξί του χέρι σταυρό²¹.

Σε αρμονία με την πεποίθηση των εμπνευστών της διακόσμησης ότι η εκκλησία του Χριστού είναι απαραίτητο να θεμελιώνεται πάνω στο αίμα των μαρτύρων, οι δύο προεξάρχοντες εξ αυτών επιλέγονται να τοποθετηθούν στις εσωτερικές επιφάνειες των πεσσών, των φερόντων δηλαδή στοιχείων της εκκλησίας. Μ' αυτή την έννοια έχουμε μια μικρή απόκλιση από τις κατασταλαγμένες συνήθειες, επειδή η παρουσίαση των αγίων στρατιωτικών²² στη ζώνη των ολόσωμων μορφών περιορίζεται πλέον στους αγίους Γεώργιο, Δημήτριο, Θεοδόρο Τήρωνα και Στρατηλάτη, προφανώς εξαιτίας της ιδιότητάς των κτητόρων²³. Στη νότια εσωτερική όψη του βορειοδυτικού πεσσού παριστάνονται, ο άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος και στην βόρεια του νοτιοδυτικού ο άγιος Δημήτριος ο Μέγας Δούξ²⁴, ο ένας αντικριστά από τον άλλο στο κεντρικό κλίτος, ενώ στο νότιο τοίχο του ναού τοποθετήθηκαν οι άγιοι Θεόδωροι²⁵. Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά τους στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην τεράστια παράδοση της Καστοριάς η οποία μεταφέρεται από τον 12^ο μέχρι τον 15^ο αιώνα. Η στηθαία μορφή του αγίου Φλώρου εικονίζεται πάνω από τον άγιο Γεώργιο και η αντίστοιχη του αγίου Αρτέμιου πάνω από τον άγιο Δημήτριο. Σε πρώτη φάση έχουμε την εντύπωση ότι ο ζωγράφος γνώριζε πώς να καλύψει τις συγκεκριμένες επιφάνειες. Στην επιλογή των μαρτύρων ίσχυσαν εφαρμόστηκε το μηνολόγιο για να εικονίζονται ο ένας κοντά στον άλλο ή πολλοί μαζί εάν εορτάζουν την ίδια μέρα.

¹⁹ Л. Мавродинова, *Земанската църква*, София 1980, 122, еικ.82.

²⁰ В.Ј. Ђурић, *Мали Град-Св.Атанасије у Костуру-Борје*, Зограф 6, Београд 1975, 7, еικ. 10.

²¹ М. Марковић, *Појединачне фигуре светитеља у наосу и параклисима*, Зидно сликарство Дечана, Београд 1995, 246-247.

²² Για την εικονογραφία των αγίων στρατιωτικών στο Βυζάντιο και την Σερβία, βλ. σχ. М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, Зидно сликарство Дечана, Београд 1995, 607-626. Για τις μορφές των αγίων στρατιωτικών στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Старо Нагоричино, Д. Горгиевски, *За претставите на светите војни од црквата Свети Георги во Старо Нагоричино*, Патримониум 1-2, Скопје 2007, 78-98.

²³ Η παρουσία τόσο μεγάλου αριθμού αγίων γυναικών στις συγκεκριμένες θέσεις του ναού, δεν μπορεί παρά να συνδεθεί με μια γυναικεία κτητορική δραστηριότητα.

²⁴ Για το συγκεκριμένο επίθετο, το οποίο εκτός από τον άγιο Δημήτριο φέρει και ο άγιος Γεώργιος, βλ. I. Sisiou, *Saint George "Μέγας Δούξ" - an icon from the Byzantine Museum of Kastoria*, Зограф 38 (2014), 113-121.

²⁵ A. Trifonova, *The Iconographical Type of Saints Theodore Teron and Stratelates facing each other and its diffusion during Byzantine and post-byzantine period*, Зограф 34, (2010), 53-64.

Τους δύο κορυφαίους αποστόλους *Πέτρο και Παύλο*, τους συναντούμε στην ανατολική όψη των πεσσών, απέναντι από το τέμπλο. Παριστάνονται ολόσωμοι κρατώντας ο πρώτος ειλητάριο και ο δεύτερος βιβλίο, σε ελαφρά συστροφή προς το κέντρο του ναού, υπενθυμίζοντας με την στάση τους τον αποστολικό χαρακτήρα της εκκλησίας και τον ρόλο που αυτοί και οι υπόλοιποι μαθητές του Χριστού ανέλαβαν για την διάδοση του χριστιανισμού. Βρίσκονται στην ίδια θέση που απαντούν και στον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς (1296-1307)²⁶, αποτελώντας τις κολώνες της εκκλησιαστικής κοινότητας και του ναού. Στην μεσαία ζώνη πάνω από τον άγιο Παύλο έχουμε την στηθαία παρουσίαση του *αγίου Μάμα*²⁷ του γνωστού προστάτη των βοσκών. Στην αντίστοιχη ζώνη πάνω από τον άγιο Πέτρο βρίσκεται ένας νέος μάρτυρας χωρίς επιγραφή, του οποίου η τυπολογία παραπέμπει στον *άγιο Αγαθάγγελο*.

Από την στάση αυτή, βρισκόμενοι ανάμεσα στους δύο αποστόλους και κοιτάζοντας ανατολικά, μπροστά μας αντικρίζουμε ένα ξύλινο τέμπλο του 1839²⁸, το οποίο κρύβει το παλαιότερο κτιστό εικονοστάσι που υπάρχει ακριβώς από πίσω. Η τοποθέτηση του είκοσι περίπου εκατοστά δυτικότερα είχε ως αποτέλεσμα να καλυφθούν εν μέρει κάποιες τοιχογραφίες από την δεύτερη ζώνη των μεταλλίων και κάποιες από την κατώτερη ζώνη, όπως είναι η μορφή του αγίου *Συμεών του Στυλίου* στο νότιο τοίχο και του *Χριστού Βασιλέως των βασιλευνόντων* στο βόρειο τοίχο. Δίπλα τους τόσο στη νότια όσο και στη βόρεια πλευρά, διακρίνονται τα ίχνη των αρχικών θυρών. Είναι η αρχική κόκκινη διαχωριστική ταινία που εντοπίζεται σε αρκετά σημεία και ορίζει το ύψος και το πλάτος των ανοιγμάτων. Το αρχικό κτιστό τέμπλο από το οποίο σώζονται τα διακοσμητικά μοτίβα περιοριζόταν μόνο στο κεντρικό τμήμα του ναού και όπως όλα δείχνουν, οι δεσποτικές εικόνες ήταν τοποθετημένες πάνω σ' αυτό. Οι αλλαγές έγιναν, παίρνοντας υπόψη τα διακοσμητικά θέματα που εμφανίζονται στο κλειστό άνοιγμα του βόρειου τοίχου, το 1749, ταυτόχρονα με την κατασκευή του νάρθηκα. Το νεώτερο εικονοστάσι κάλυψε και την παράσταση του πάτρωνα του ναού, που είναι η Παναγία²⁹. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι στο σημείο αυτό, στο διακονικό, στην αρχική ακόμη κατασκευή ο νοτιοανατολικός πεσός γίνεται πλατύτερος και ενώνεται με το νότιο τοίχο

²⁶ Σ. Κίσσας, *Ομορφοκκλησιά*, 32-33.

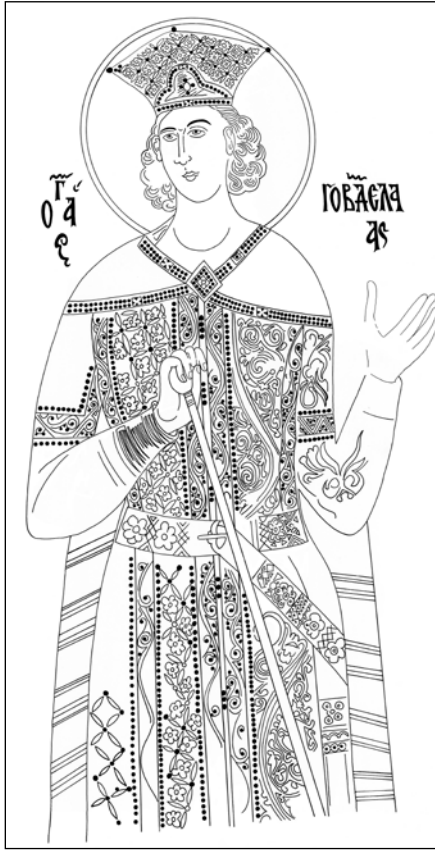
²⁷ С. Габелић, *Представе св.Маманта у јужном сликарству на Кипру*, Зограф 15 (1984), 69-75, eadem, *Contribution to the Iconography of Saint Mamas and Saints with Attribute. Unpublished Fresco of St. Mamas and St. Vlasios "Voucolos"*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (1982), том. Β', Λευκωσία 1986, 577-581. Για την τιμή του αγίου Μάμα, βλ. σχ. Α.Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ο άγιος Μάμας*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, (1995), 156.

²⁸ Ο ζωγράφος Αργύρης Μιχαήλ γράφει πάνω στην ποδιά του τέμπλου: *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΤΕΜΠΛΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ Μ[ΑΡΙΑΣ] ΚΑΙ ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ ΤΟΥ ΤΑΠΗΝΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΕΤΡΟ ΣΙΟΜΟ ΠΕΤΡΟ ΦΩΤΗ ΠΕ[ΤΡΟ] ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΟΝ – ΔΗΛΑ ΧΕΙΡΟΣ ΑΡΓΥΡΙ ΜΗΧΑΛΙ- Μαΐου 20.*

²⁹ Θεωρούμε ότι είναι πιθανόν να υπάρχει ακόμη η παράσταση της Παναγίας στην συγκεκριμένη πλατιά επιφάνεια. Άλλωστε ακριβώς από πίσω, στην εσωτερική πλευρά του διακονικού εικονίζεται η μορφή του αγίου Κλήμη της Αχρίδας, βλ. σχ. Ι. Σίσσιου, *Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος Αχρίδας από καστοριανούς καλλιτέχνες*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου – Η πολιτισμική κληρονομιά του έργου των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, (Αμύνταιο 21-22 Μαΐου 2010), Θεσσαλονίκη 2012, 407-438.

χωρίς ν' αφήνει τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας με το ναό, όπως στην πρόθεση³⁰.

Τα σπαράγματα της μορφής του Χριστού Βασιλέως καθήμενου πάνω σε θρόνο με τα συγκεκριμένα ενδυματολογικά χαρακτηριστικά ενισχύουν την υπόθεση μας ότι στον βόρειο τοίχο αναπτυσσόταν η παράσταση της *Ουράνιας Βασιλείας*. Το θέμα εμφανίζεται για πρώτη φορά στη μνημειακή ζωγραφική της αρχιεπισκοπής Αχρίδας στην τέταρτη δεκαετία του 14ου αιώνα με πρώτο παράδειγμα³¹ τη σύνθεση στο ναό της Παναγίας στο Τρέσκαβατς (1342-1343). Η παράσταση η οποία εκεί αναπτύσσεται σε τρία μέρη στον βόρειο τρούλο του νάρθηκα ονομάστηκε από τον Св. Радојчић³² *Ουράνια Βασιλεία*, επειδή συνδέθηκε με τον 44ο ψαλμό και την ουράνια ιεραρχία του ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτη. Λίγο αργότερα η σύνθεση του Αγίου Δημητρίου³³ στη μονή του Μάρκου γίνεται το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα Ουράνιας Βασιλείας σε οριζόντια διάταξη. Ήταν παραγγελία του Σέρβου κράλη Μάρκου, γιού του ισχυρού ηγεμόνα Βουκασίνου και συμβασιλέα του Ούρεση. Οικοδομήθηκε ως οικογενειακό ίδρυμα μιας



Σχ. 1 Ο άγιος Γοβδελαάς - Св. Говделај

³⁰ P. Antroudis, M. Peridikopoulou, *The Late Byzantine Church*, 168. Η ιδιαιτερότητα του κλειστού διακονικού παρατηρείται εκτός από το ναό της Παναγίας, στο ναό του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς (Κίσσας, *Ομορφοκκλησιά*, 13), στο ναό του Αγίου Νικολάου Πύλης Πρεσπών (1293), στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Кучевиште.

³¹ Για την εικονογραφία του Χριστού Βασιλέα και της Παναγίας Βασιλίσσας στη βυζαντινή ζωγραφική, χωρίς το παράδειγμα του Τρέσκαβατς, βλ. G. Millet, *Byzance et non l' Orient, Revue archeologique*, XI, 1908, 180-181, όπου γίνεται μνεία επίδρασης του έργου του Γρηγορίου Παλαμά, J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters der Königl Hof*, Wien 1906, 180-181, Л. Мирковић, *Марков Манастир*, Ниви Сад 1925, 38-45, В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске*, Београд 1975, 56, 206, В. Н. Лазарев, *Ковалевская роспись и проблема южнославянских связей в русской живописи XIV века*, Ежегодник Института истории искусств АН СССР 1957, Москва 1958, 256-260, όπου εξετάζονται όλα τα παραδείγματα μαζί με αυτό του ψαλτηρίου του Μονάχου, ενώ η εξήγηση συνδέεται με τα προφητικά κείμενα του 44ου ψαλμού και το τέλος της Προσκομιδής.

³² Св. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 153-155.

³³ Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог Манастира. О небеском двору*, Зограф 11, Београд 1980, 87-92.

δυναστείας που συνδέθηκε με την περιοχή της Πελαγονίας και της Καστοριάς, συμπεριλαμβάνοντας στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού όλες τις ανησυχίες περί δογματικής καθαρότητας των μέσων του 14^{ου} αιώνα. Σε κάθε περίπτωση παρατηρώντας την εξέλιξη της παράστασης, θα πρέπει να αποδεχθούμε την άποψη του Св. Радојчић, ότι στους Σέρβους ηγεμόνες επέδρασε εμμέσως πλην σαφώς η παλιά ελληνική ικανότητα της κολακείας και «οι ουράνιοι κάτοικοι ταυτίστηκαν στην όψη με τους αυλικούς, ενώ συγχρόνως οι αυλικοί ταυτίστηκαν ως προς την εξωτερική τους εμφάνιση με τους κατοίκους του ουρανού»³⁴. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο στην διαμόρφωση της Ουράνιας Βασιλείας είναι η στολή που φορούν οι άγιοι μάρτυρες-στρατιωτικοί, όταν συμμετέχουν στη σύνθεση. Εξετάζοντας προσεκτικά την ενδυμασία των αγίων στην παλαιότερη παράσταση που βρίσκεται στο Τρέσκαβατς³⁵ παρατηρούμε ότι αυτοί εικονίζονται με στολές σύγχρονων αξιωματούχων του Βυζαντίου. Φορούν χιτώνα (τουνίκα) και χλαμύδα (μανδύα) διακοσμημένα με πολύτιμους λίθους, ενώ στο κεφάλι φέρουν σκιάδιο-πίλο και στηρίζονται σε ράβδους (δεκανίκιο)³⁶. Παρόμοια στολή έχει ο έπαρχος της Βηθλεέμ, που κάνει την απογραφή του Ιωσήφ και της Παναγίας σε ψηφιδωτό της μονής της Χώρας³⁷. Η ενδυμασία του έπαρχου φαίνεται ότι μιμείται την πραγματική στολή των αυλικών του Βυζαντίου. Λίγο αργότερα στις μορφές της Ουράνιας Βασιλείας της μονής του Μάρκου³⁸, προστίθενται και άλλα στοιχεία όπως είναι το διαφορετικό σχήμα των καπέλων³⁹ και το μαντίλι που στερεώνεται στη ζώνη. Η αυλή του Σέρβου κράλη Μιλούτιν στα πλαίσια της βυζαντινοποίησης είχε υιοθετήσει ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα τον τρόπο διοίκησης και ιεραρχικής εξέλιξης των αξιωματούχων του Βυζαντίου. Οι άγιοι της Ουράνιας Βασιλείας της Παναγίας Ζαχλομίστισσας⁴⁰, της Περιβλέπτου Αχρίδας⁴¹, του Αγίου Νικολάου της Τρέσκας⁴², του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη⁴³, των Αγίων Τριών⁴⁴ παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με τα πορτρέτα των Σέρβων ηγεμόνων. Στην ενδυμασία των μαρτύρων υπάρχουν

³⁴ Св. Радојчић, *Српско зидно сликарство*, 153-154.

³⁵ Ц. Гозданов, *Христос цар, Богородица царица, небесните сили и светите војни во живописот од XIV и XV век во Трескавец*, Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 132-142.

³⁶ V.J. Djurić, *La peinture murale de Resava, Ses origins et sa place de la peinture byzantine*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 288-289, L. Grigoriadou, *L'image de la Deesis Royale dans une fresque du XIVe siècle a Castoria*, Actes du XIVe Congres international des etudes byzantines, III, Bucuresti 1974, 49-50.

³⁷ P. Underwood, *The Kariye Djami*, I, New York 1966, 88-89, 159, D. Simić-Lazar, *Observations sur le rapport entre les decors de Kalenić, de Cahrie Djami et de Curtea de Arges*, CA 34, 1986, 151.

³⁸ Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 87-92, 5-9.

³⁹ Το κυκλικό σχήμα του καπέλου που φοράει ο κτήτωρ της μονής της Χώρας Θεόδωρος Μετοχίτης είναι ίσως το πρότυπο για τις διάφορες παραλλαγές.

⁴⁰ Ц. Грозданов, *Зидно Сликарство*, 106-109, 27.

⁴¹ Στο ίδιο, 132-134, 33.

⁴² В. Ђурић, *Византијске фреске*, 83.

⁴³ В. Ђурић, *Мали Град, Св. Атанасије, Борије*, 39-40.

⁴⁴ Ι. Σίσσιου, *Οι τοιχογραφίες του ναού των αγίων Τριών, Σαμωνά, Γουρία και Αβιβου στην Καστοριά*, На троговима Војислава Ј. Ђурића, Београд 2011, 265.

δικέφαλοι αετοί μέσα σε μετάλλιο⁴⁵, όπως στις αντίστοιχες του Ιωάννη Δραγουσίνου στο Полошко⁴⁶, του δεσπότη Ιωάννη Λίβερη στον νάρθηκα του Лесново⁴⁷ και του καίσαρα Νοβάκου στο Мали Град⁴⁸. Ο σχηματισμός της Δέησης στο Ζευγοστάσι ολοκληρώνεται με την προσθήκη της κρυμμένης πίσω από το εικονοστάσι Παναγίας της νότιας πλευράς, όπως ακριβώς συμβαίνει σε δύο άλλα μνημεία, στην Παναγία Ζαχλομήστισα της Αχρίδας⁴⁹ και στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη⁵⁰. Παρόμοια πλούσια ενδυμασία έχουν οι τρεις άγιοι που συνοδεύουν την παράσταση της Ουράνιας Βασιλείας στα αριστερά του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Ζευγοστάσι και προκαλούν από την πρώτη στιγμή ξεχωριστή εντύπωση για το βαθύτερο νόημα της επιλογής τους. Πρόκειται για τον *άγιο Γοβδελαά*, τον *άγιο Ιάκωβο τον Πέρση* και πιθανόν τον *άγιο Νικήτα*. Σε καμία άλλη διακόσμηση στη βυζαντινή επικράτεια, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν έχει επιλεγεί αυτή η τριάδα των αγίων για να συνοδέψει την συγκεκριμένη εικονογραφική ενότητα. Οι ενδυμασίες διατηρούνται σε καλή κατάσταση ώστε να φαίνονται καθαρά τα σχέδια και τα χρώματα στον χιτώνα, την χλαμύδα, τη διακοσμημένη ζώνη και τα καπέλα⁵¹. Όλα είναι στη θέση τους και η ράβδος, την οποία κρατούν όλοι τους, όπως ακριβώς στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη και τους Αγίους Τρεις⁵². Ο άγιος Γοβδελαάς⁵³ με το καπέλο που φοράει μπορεί να συγκριθεί με τη μορφή του αγίου Νικολάου του Νέου από τον Μουζάκη, ενώ και οι άλλοι δύο έχουν πολλά από τα στοιχεία της αυλικής συνοδείας που καταγράφηκε στον χώρο της Καστοριάς. Ωστόσο παραμένει αναπάντητο το ερώτημα της απουσίας στην εικονογραφία του Βυζαντίου⁵⁴ και δεν αναφέρονται συγκεκριμένα παραδείγματα παρά μόνο στη μεταβυζαντινή

⁴⁵ Στην προσωπογραφία του Μεγάλου Δουκός Αλεξίου Αποκαύκου στην μικρογραφία Paris. Gr. 2144, f 11r, στο εσωτερικό των μεταλλίων παριστάνονται γρίφονες. Το ένδυμα του Αλεξίου (1345) είναι το βυζαντινό καββάδιο, που ανταποκρίνεται στο ανώτατο αυλικό αξίωμα των Παλαιολόγων, το οποίο κυριαρχεί στην παράσταση της Ουράνιας Βασιλείας από τη Μονή του Μάρκου και μετά. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Η. Αντωνόπουλος, *Γρυνών γρίφοι: καιρός, Βίος και τέχνη στην προσωπογραφία του Αλεξίου Αποκαύκου* (Gr. 2144, f 11r), Δελτίον ΧΑΕ 19, Αθήνα 1997, 63-80.

⁴⁶ Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски портрети*, I, 66, 1.

⁴⁷ С. Габелић, *Лесново*, 167-172.

⁴⁸ В. Ђурић, *Мали Град, Св. Атанасије, Борије*, 32-33.

⁴⁹ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 110-111.

⁵⁰ Ε. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 307.

⁵¹ Για τις ενδυμασίες των αυλικών του Βυζαντίου, βλ. σχ. Б. Цветковић, *Прилог проучавању дворског костима - γρανάτζа, лапáτζас*, ЗРВИ 34, Београд 1995, 143-155.

⁵² Ι. Σίσιου, *Οι τοιχογραφίες του ναού των αγίων Τριών*, 258-276.

⁵³ Delehayе, *Synaxarium Constantinopolitanum*, 89-90, όπου αναφέρεται η άθλησις του αγίου Γοβδελαά την 29 Σεπτεμβρίου μαζί με την αδελφή του Κασδόα και τον συγγενή του άγιο Δάδα.

⁵⁴ С. Габелић, *Представе св. Даде и св. Говделаја*, Зборник Народног Музеја XVIII/2 (ЗНМ) Београд 2007, 27-36. Για τις παλαιότερες απεικονίσεις του αγίου Γοβδελαά που εντάσσονται στον κύκλο του Μηνολογίου και βρίσκονται στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Старо Нагоричино (1316-1318) και την Грачаница (1320), βλ. σχ. Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 85, του ίδιου, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 320.

εποχή και αυτό με αφορμή την δημιουργία μιας εικόνας του από τον ζωγράφο Τζάνε, βασιζόμενη στα συγκεντρωθέντα στοιχεία, τα οποία τον βοήθησαν να συνθέσει μαζί με τον λόγιο συμπατριώτη του Καλλιόπιο και Ακολουθία του αγίου⁵⁵. Η Τ. Стародубцев ερευνώντας τις παραστάσεις που εμφανίζονται στον χώρο της Σερβίας διαπιστώνει ότι ο άγιος εικονίζεται συχνά κατά τη διάρκεια της εξουσίας του δεσπότη Στεφάνου⁵⁶. Σ' αυτή τη χρονική περίοδο ο άγιος Γοβδελαάς τοποθετείται ανάμεσα σε αγίους της κάτω ζώνης και μόνο μια φορά σε συνάρτηση με την μορφή του αγίου Δάδα. Στη Љубостиња στο νεότερο στρώμα, το οποίο προέκυψε ανάμεσα στα 1406 και τα 1408, βρίσκεται στην κάτω ζώνη της βόρειας κόγχης. Στέκεται ανάμεσα στον άγιο Αρέθα που παριστάνεται με μαρτυρική ενδυμασία και σε μια ξεθωριασμένη μορφή ενός στρατιωτικού αγίου. Φαίνεται ότι φοράει μακρύ γαλάζιο ένδυμα το οποίο είναι διακοσμημένο με μια μπορντούρα στις άκρες και λώρο, ενώ καλύπτεται από κόκκινο μανδύα. Τα δυο του χέρια είναι ανασηκωμένα στο ύψος του στήθους⁵⁷. Στη Ресава της οποίας η διακόσμηση τελείωσε την άνοιξη του 1418, εικονίζεται στο παράθυρο της νότιας κόγχης, απέναντι από τον άγιο Παντελεήμονα. Έχει πορφυρό σάκκο με χρυσά επιμανίκια, λώρο και μπορντούρα και καλύπτεται από πορφυρό μανδύα. Στο κεφάλι φέρει στέμμα και στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο ράβδο, ενώ το αριστερό του το στρέφει σε ένδειξη προσευχής⁵⁸. Στο Сисојевац, το οποίο διακοσμήθηκε λίγο μετά την Ресава η ζωγραφική δεν σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό. Αυτό όμως δεν εμπόδισε την αναγνώριση της παράστασης χάρη στην ύπαρξη παλαιότερων φωτογραφιών⁵⁹. Στη συγκεκριμένη εκκλησία ο άγιος φορά σάκκο σε πορφυρό χρώμα. Στη βάση όλων των προαναφερθέντων παραστάσεων η Τ. Стародубцев συμπεράνει ότι ο άγιος Γοβδελαάς, ανεξάρτητα από τα παλαιότερα παραδείγματα στα οποία εικονίζεται στα πλαίσια του μηνολογίου μαζί με τον άγιο Δάδα, σε όλες τις άλλες περιπτώσεις θεωρεί ότι είναι απαραίτητο να ερευνηθούν οι παράγοντες που επέδρασαν για την μεμονωμένη παρουσίαση του αγίου Γοβδελαά και όχι του Δάδα στην κατώτερη ζώνη και ιδιαίτερα στην εποχή των δεσποτών. Ακόμη πιστεύει ότι είναι επιβεβλημένο να ερευνηθούν και οι Βίοι του αγίου, που αντιγράφηκαν στην Σερβία⁶⁰. Στην κατεύθυνση αυτή συνεισφέρουν σε

⁵⁵ Α. Ξυγγόπουλος, *Ο άγιος Γοβδελλάς του Εμμανουήλ Τζάνε. Γέννηση και εξέλιξη ενός εικονογραφικού τύπου*, Κρητικά Χρονικά 1, Ηράκλειο 1947, 467-486. Για να συνθέσει την Ακολουθία του αγίου Γοβδελαά ο Τζάνες και να αναπλάσει το πρόσωπο του, έλαβε σοβαρά υπόψη τον Συναξαριστή του Μαργουνίου, ο οποίος τυπώθηκε πολλές φορές στη Βενετία από το 1607 ως το 1691.

⁵⁶ Т. Стародубцев, *Свети мученик Говделај и разлози његове појаве у монументалном живопису у средњовековној Србији*, Ниш и Византија X (2012), 377-390.

⁵⁷ О.п. 378, С.Ђурић, *Љубостиња*, Београд 1985, 86.

⁵⁸ О.п. 379, Б. Тодић, *Манастир Ресава*, Београд 1995, 64, Б. Цветковић, *Икона у контексту ка њеној функционалној прилагодљивости*, στο: Култ светих на Балкану II, Лицеум 7, Крагујевац 2002, 52-54, еικ.4.

⁵⁹ С. Габелић, *Представе св. Даде и св. Говделаја*, 31-32, еικ. 5.

⁶⁰ Т. Стародубцев, *Свети мученик Говделај*, 381-382. Η χειρόγραφη παράδοση δείχνει ότι η αντιγραφή του Βίου του άρχισε στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα ή στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα. Στο φαινόμενο της ανεξάρτητης απεικόνισης του αγίου Γοβδελαά στη μνημειακή ζωγραφική σίγουρα επέδρασε η εισαγωγή των χωρίων στα οποία περιγράφεται το μαρτύριο. Όπως είναι γνωστό επειδή δεν διαπιστώθηκε ούτε μία παράσταση στους ναούς

ικανοποιητικό βαθμό και οι παρατηρήσεις των ιστορικών της λογοτεχνίας για τα χειρόγραφα στα οποία εμφανίστηκαν κατά την εποχή των δεσποτών ορισμένες αλλαγές στην επιλογή των αγίων και των εορτών⁶¹. Γνωρίζουμε ότι στον ανατολικό χριστιανικό κόσμο υπήρχαν πολλών ειδών συλλογές Βίων με ημερολογιακή σειρά⁶².

Το συνδυαστικό στοιχείο της κοινής απεικόνισης των τριών αγίων Γοβδελαά, Ιάκωβου Πέρση και Νικήτα⁶³, θεωρούμε ότι είναι το Μηνολόγιο και οι εορτές του Σεπτεμβρίου. Ο άγιος Γοβδελαάς εορτάζει την 29^η Σεπτεμβρίου, ο Ιάκωβος ο Πέρσης την 27^η και ο άγιος Νικήτας την 15^η του ίδιου μηνός. Για την εικονογραφία του αγίου Ιακώβου του Πέρση γνωρίζουμε ότι συνήθως βρίσκεται κοντά στους αγίους στρατιωτικούς ή ότι παριστάνεται με χαρακτηριστικά στρατιωτικού, ιδιαίτερα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Στα παλαιότερα παραδείγματα παρουσιάζεται ως μάρτυρας και με στολή πατρικίου ανταποκρινόμενος στις περιγραφές που πηγάζουν από τον βίο του. Αργότερα στην στολή του πατρικίου προστίθεται το ανατολίτικο καπέλο κόκκινου χρώματος με την γούνινη μπορντούρα⁶⁴ και σταδιακά κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα η ενδυμασία του αποκτά σταθερά γνωρίσματα, όπως στο μετάλλιο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Το ζεύγος Γοβδελαάς και Ιάκωβος ο Πέρσης κρίνοντας από τα παραδείγματα στη μεταβυζαντινή τέχνη της Ηπείρου και της Καστοριάς⁶⁵, επιλέχθηκε να συνοδεύει την Δέηση στην κατώτερη ζώνη των ολόσωμων αγίων με τις συγκεκριμένες ιδιότητες για κάποιους βαθύτερους λόγους που εν μέρει μας αποκαλύπτονται στα μνημεία της Σερβίας⁶⁶. Η ενδυμασία των τριών

του Βυζαντίου, είναι λογική η σκέψη για τον ειδικό λόγο για τον οποίο εντάχθηκε στα προγράμματα της Σερβίας του δεσπότη Στεφάνου. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη του ζωγράφου Τζάνε Μπουνιαλή για τους λόγους που τον ώθησαν να περιγράψει με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τον άγιο Γοβδελαά στην χαλκογραφία που συνοδεύει την Ακολουθία. Γράφει λοιπόν ο Τζάνε: *Μ' έπεισε να τον περιγράψω ως τον βλέπετε, επειδή τον παρασταίνει νεανίαν πανευπρεπή, ως εκ βασιλικής φυλής καταγόμενον, στεφανωμένον όχι το διάδημα της περσικής βασιλείας, αλλά το αμαράντινον της αδιαδόχου μακαριότητος, και πάλιν στολισμένον ως με αλουργίδα με την πορφυρίδα του αίματος*. Από τα λόγια του Τζάνε βγαίνει καθαρά το συμπέρασμα ότι στηρίχθηκε στο Συναξάρι του αγίου, από το οποίο απομονώνουμε τις φράσεις, *είτα εκβλήθέντες και καταναγκασθέντες προσκυνήσαι τω ηλίω και τω πυρί και μη πεισθέντες, αλλά μετά παρρησίας ελέγξαντες την των Περσών πλάνην, τον δε Χριστόν κηρύξαντες Θεόν μόνον αληθινόν και βασιλέα του παντός και της κτίσεως ποιητήν, ζίφει κατακοπέντες ετελεύτησαν*. Στην διήγηση του Συναξαριού υπάρχει και το στοιχείο της λαϊκής αφήγησης, όπου οι οικογενειακοί δεσμοί υποχωρούν μπροστά στο θρησκευτικό μένος και τη δίψα για εξουσία, ενώ ο αδελφικός δεσμός των αγίων παιδιών του Σαβωρίου ενδυναμώνεται χάρη στην κοινή τους χριστιανική πίστη.

⁶¹ Т. Суботин-Голубовић, *Календари српских рукописа прве половине XV века*, ЗРВИ 43 (2006) 175-187.

⁶² Ђ. Трифуновић, *Азбучник средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 317-319, Т. Суботин-Голубовић, *Календари српских рукописа*, 175.

⁶³ М. Марковић, *Свети Никита Гот и Свети Никита из Никомидије. О представама св. Никите мученика на средњовековним крстовима*, ЗИУ МС 36 (2008), 19-47.

⁶⁴ Б. Тодић, *Српско сликарство*, 242, В.Ј. Ђурић-С. Ћирковић-В. Кораћ, *Пехка Патријаршија*, Београд 1990, 38, 160, С. Габелић, *Лесново*, 201, 216.

⁶⁵ М. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηγών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, 103-105, εικ. 65, 66^α, 84^α.

⁶⁶ Έχοντας υπόψη, ότι ο άγιος Γοβδελαάς καταγόταν από βασιλική οικογένεια και

αγίων του βόρειου τοίχου έτσι όπως φιλοτεχνήθηκε από τους καλλιτέχνες της Καστοριάς, παραπέμπει στις αντίστοιχες του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη και των Αγίων Τριών. Στις εκκλησίες αυτές παρατηρούμε ότι στη συνοδεία των αυλικών αγίων εντάσσεται κατά παρόμοιο τρόπο ο άγιος Νικόλαος ο Νέος. Θέση δίπλα στην Δέηση κατέχει ο νέος με αρχοντική ενδυμασία άγιος και στο συμπυκνωμένο πρόγραμμα του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα, όπου τονίζονται ορισμένα επίκαιρα θέματα, όπως αυτό της ενοποιημένης σύνθεσης Αγίας Τριάδας και Ουράνιας Βασιλείας⁶⁷ στον ανατολικό τοίχο. Η τοποθέτηση του αγίου Νικολάου σε τιμητική θέση στον βόρειο τοίχο ανάμεσα στην είσοδο και την σκηνή της Δέησης, μας οδηγεί στην εκτίμηση ότι υπήρχε ιδιαίτερος λόγος για τη μεταφορά της τιμής του από την Θεσσαλία στην Καστοριά⁶⁸. Τολμούμε να κάνουμε την σκέψη ότι στον αντικριστό νότιο τοίχο, ο οποίος δυστυχώς δεν διατηρείται⁶⁹ σήμερα, υπήρχε αντίστοιχη πομπή οκτώ αγίων με ιεραρχική διάταξη και αρχοντικά διάσημα (Γεώργιος, Δημήτριος, Θεόδωροι, Αρτέμιος, Μερκούριος και Προκόπιος – θα μπορούσε να είναι η πιθανή σειρά). Από τα εναπομείναντα στοιχεία της εικονογράφησης, κυρίαρχο αναδεικνύεται το πρόσωπο του αγίου Νικολάου του ἐν Βουναίνῃ⁷⁰, επειδή αποτέλεσε μάλλον το πρότυπο του χορηγού λόγω του ενάρετου βίου και του επεισοδιακού μαρτυρίου του γύρω στα 901/902 κατά την υπεράσπιση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και του χριστιανισμού από τους Σαρακηνούς με την ιδιότητα του στρατιωτικού αξιωματούχου⁷¹. Η θεώρηση αυτή έρχεται σε αρμονία και με την τοποθέτηση των τριών εκπροσώπων των αγίων μοναχών στη βορειοδυτική πλευρά, του αγίου Ευθυμίου, του αγίου Στεφάνου του νέου και του αγίου Ονουφρίου⁷², για να υπονοηθεί από την πλευρά του ο ασπασμός του μοναχικού σχήματος

ότι αυτό ακριβώς το στοιχείο τονίστηκε και συσχετίστηκε με τα κτητορικά πορτρέτα των δεσποτών της Σερβίας, θεωρούμε ότι η παρουσία του δίπλα στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο ως επικεφαλής της αυλικής συνοδείας, υποδεικνύει και την αρχική σύλληψη των κτητόρων στην Παναγία Ζευγοστασίου. Τα πορτρέτα των κτητόρων πολύ πιθανόν να εξαφανίστηκαν με την κατεδάφιση του δυτικού τοίχου. Η ξεχωριστή σημασία και το βαθύτερο νόημα έχει σχέση με το πρότυπο που προβάλλει ο άγιος.

⁶⁷ Ι. Σίσσιου, *Μια άγνωστη σύνθεση στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς*, ΕΕΣΜ, Θεσσαλονίκη 2001, 511-536.

⁶⁸ Το πιο λογικό είναι η μεταφορά της τιμής και προσκύνησης του αγίου να σχετίζεται με τους Θεσσαλούς διοικητές της Καστοριάς στις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα με τον Ιωάννη Δούκα Β', βλ. G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig I*, Amsterdam 1964, 498, Б. Ферjanчић, *Tecanija y XIII u XIV veku*, Београд 1974, 167-170.

⁶⁹ Ο ναός διευρύνθηκε προς τη νότια και δυτική πλευρά μετά την προσθήκη του νάρθηκα στην περίοδο της τουρκοκρατίας, με αποτέλεσμα να κατεδαφιστούν ο νότιος και ο δυτικός τοίχος.

⁷⁰ Δ. Σοφιανός, *Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ. Ανέκδοτα αγιολογικά κείμενα, ιστορικά ἰδιόσημοι περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας*, Αθήναι 1972, 81-92, 113-121.

⁷¹ Στα Βούναινα ο Δούκας της Θεσσαλονίκης Ευφημιανός γύρω στα 985 έκτισε ναό προς τιμήν του, ιαθείς ο ίδιος από λέπρα χάρι σε θαύμα του αγίου.

⁷² Κεντρικό πρόσωπο είναι ο άγιος Στέφανος ο Νέος, ο οποίος εκτός από το ελλητάριο με γνωστό κείμενο κρατάει με το αριστερό του χέρι την εικόνα του Χριστού, έχοντας στα δεξιά του μέσα σε ξεχωριστό πλαίσιο που ορίζεται με ταινία τον άγιο Ευθύμιο.

και η αφοσίωση στην προσωπική θέωση και σωτηρία⁷³, ακολουθώντας την υπόδειξη της θυσίας του Χριστού. Ο άγιος Νικόλαος ο Νέος αναλαμβάνει τον ρόλο του αγίου Γεωργίου ή του αγίου Δημητρίου ως προεξάρχων της πομπής, όπως ακριβώς το κάνει ο άγιος Γοβδελαάς στην Παναγία Ζευγοστασίου.

Στη ζώνη των μεταλλίων του νότιου τοίχου, εικονίζονται οι άγιοι: *Μηνάς, Βίκτωρ, Βικέντιος, Μανουήλ, Σάβελ, Ισμαήλ, Κοσμάς, Θεοδότα, Δαμιανός*. Στον δυτικό τοίχο, όπως αναφερθήκαμε παραπάνω, διατηρήθηκαν μόνο ο *άγιος Παντελεήμων* και ο *άγιος Κήρυκος*. Στον βόρειο τοίχο παριστάνονται οι άγιοι: *Ανανίας, Αζαρίας, Μισαήλ, Βάχχος, Σέργιος, Άβιβος, Γουρίας, Σαμωνάς*. Η επιλογή των συγκεκριμένων αγίων και πολλές φορές και η σειρά τοποθέτησης στα μετάλλια, είναι καθιερωμένη στους ναούς της Καστοριάς. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους ναούς του Αγίου Νικολάου του Κυρίτση, του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη και του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη.

Άλλη μια απεικόνιση που ξεφεύγει από τα καθιερωμένα πρότυπα είναι η μορφή του αρχιερέα που διακρίνεται δίπλα στη νότια είσοδο και αφορά μάλλον στον *άγιο Αθανάσιο τον Μέγα*, ενώ εντύπωση προκαλεί το γεγονός της απουσίας του αγίου Νικολάου. Σημαντική είναι και η εικονογράφηση της μορφής του *αγίου Κλήμη Αχρίδας* εντός του ιερού βήματος στο διακονικό και τον δυτικό τοίχο, που επαναφέρει την παράδοση της λατρείας του συγκεκριμένου αγίου στην περιοχή της Καστοριάς⁷⁴. Σε συνδυασμό με την απεικόνιση του *αγίου Αχιλλείου* στο νότιο τοίχο του *αγίου Βλασίου* και του *αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος* στον ανατολικό, ολοκληρώνεται η παρουσίαση των αρχιερέων στο διακονικό. Από την άλλη πλευρά στην κόγχη της πρόθεσης παριστάνεται ο *άγιος Στέφανος ο πρωτομάρτυς*. Ακριβώς από πάνω τοποθετήθηκαν οι άγιοι, *Ρωμανός ο Μελωδός, Σπυρίδων και Κύριλλος* και απέναντι από αυτούς ο *άγιος Πολύκαρπος*.

Η επιλογή των θεμάτων στο ιερό βήμα⁷⁵ δεν ξεφεύγει από τα καθιερωμένα πρότυπα που δημιουργήθηκαν στην Καστοριά από το δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα. Η Παναγία στην αψίδα της Παναγίας Ζευγοστασίου με το επίθετο *Περίβλεπτος* παριστάνεται ένθρονη με τον Χριστό μπροστά στην αγκαλιά της. Στην Θεοτόκο έχει εστιαστεί η σκέψη γύρω από την ενσάρκωση του Λόγου και η προσευχή της επίγειας εκκλησίας για την σωτηρία και την τελική λύτρωση. Κάτω από την Παναγία εικονίζεται η σύνθεση του Μελισμού, στην οποία συμμετέχουν τέσσερις ιεράρχες από αριστερά προς τα δεξιά. Ο άγιος Αθανάσιος στο ειλητήριο του οποίου διαβάζουμε «*Ο Θεός ο Θεός ημών ο τον ουράνιον άρτον*», ο άγιος Βασίλειος ο Μέγας και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, που κρατούν κλειστά ειλητήρια, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως και ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος που κρατά ειλητήριο με την ευχή της προσκομιδής «*εξαιρέτως της Παναγίας αχράντου υπερευλογημένης δεσποίνης*». Εκτός από την αποτροπαϊκή επιγραφή, πάνω από την κλειστή είσοδο του νότιου τοίχου

⁷³ Ο Χριστός της Δέησης έχει το επίθετο Σωτήρ.

⁷⁴ Ι. Σίσιου, *Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντος Αχρίδος από καστοριανούς καλλιτέχνες*, Κύριλλος και Μεθόδιος – παρακαταθήκες πολιτισμού, επ. Κ. Νιχωρίτης, Θεσσαλονίκη 2012, 418.

⁷⁵ G. Babić, *Les programmes absidaux en Georgie et dans les Balkans entre XIe et le XIIIe siecle*, L' arte georgiana dal IX al XIV secolo, Lecce 1986, 118-119.

με τη οποία ασχολήθηκαν αρκετοί ερευνητές⁷⁶, σώζεται ακόμη μία επιγραφή, η οποία έχει επεξηγηματικό χαρακτήρα και συνδέεται με την παράσταση του Μελισμού. Είναι γραμμένη στο στενό διάστημα που δημιουργείται ανάμεσα στις κόγχες του ανατολικού τοίχου. Η επιγραφή που τοποθετήθηκε ανάμεσα στην κόγχη της πρόθεσης και την κεντρική του Ιερού γράφει: ΑΜΝΟΣ ΠΡΟΚΕΙΜΕ ΚΑΘΑΠΕΡ ΕΣΦΑΓΜΕΝΟΣ ΜΕΛΙΖΟΜΕΝΟΣ ΚΑΙ ΤΡΕΦΩΝ ΤΟΥΣ ΑΞΙΟΥΣ. ΦΡΙΞΟΝ ΑΝΘΡΩΠΕ ΜΗ ΛΑΒΗΣ ΑΝΑΞΙΩΣ. ΠΥΡ ΓΑΡ ΕΣΤΙΝ ΚΑΙ ΦΛΕΓΟΥ ΤΟΥΣ ΑΝΑΞΙΟΥΣ. Στην επιγραφή που αναπαράγεται στην ίδια θέση και στο ναό των Αγίων Τριών, ακολουθείται το βυζαντινό δωδεκασύλλαβο. Διασώθηκε κυρίως σε ναούς της Νάξου και της Κρήτης και αποτελεί συμπύλημα γνωστών χωρίων σε παραφθορά⁷⁷. Κάτω από την μεγαλογράμματη γραφή με κείμενα από την Ακολουθία της Προσκομιδής, συνεχίζεται σε τέσσερις σειρές μια μικρογράμματη επιγραφή, η οποία επαναλαμβάνει την χρονολογία της αρχής της διακόσμησης που είναι το έτος 1431⁷⁸ και πολύ πιθανόν το όνομα του ζωγράφου⁷⁹.

Στη σκέψη του κτήτορα της Παναγίας Ζευγοστασίου, ανιχνεύονται ορισμένες ιδέες, οι οποίες προτείνουν λύσεις διεξόδου από την παρακμή που αρχίζει να διακρίνεται στα πρώτα πενήντα χρόνια τουρκικής διοίκησης, εφαρμόζοντας την γνωστική μέθοδο της εμπειρικής μετοχής στην αλήθεια. Ενδιαφέρεται για την άμεση γνώση του προσώπου και αναζητεί το άκτιστο φώς που θα τον οδηγήσει στην θέωση. Γίνεται χορηγός ενός μικρού ναού, στους τοίχους του οποίου φιλοξενούνται όλες οι επίκαιρες ιδέες και λόγω του περιορισμένου χώρου συγκλίνει σε μια συμπύκνωση του μηνύματος που θέλει να στείλει και στον υπόλοιπο κόσμο.

Μακριά από το βλέμμα του κατακτητή, προβληματίζεται για την εικόνα της εκκλησίας, την κοινότητα του Θεού και των ανθρώπων, των ουράνιων και των γήινων όντων, όλων των αγίων, από τους παλαιότερους μέχρι τους πρωτοεμφανιζόμενους. Εισάγει πρότυπα και επιλέγει, αυτοί οι μεμονωμένοι άγιοι να λειτουργούν ως εικόνες.

⁷⁶ Στην ανάγνωση της χρονολογίας που αναφέρεται στην επιγραφή υπήρξε πρόβλημα, επειδή οι περισσότεροι δεν πρόσεξαν ότι το πρώτο γράμμα δεν είναι το Α, αλλά το ΣΤ. Φαίνεται σαν Α, επειδή ο πολύ πιθανόν ο ζωγράφος του 18^{ου} αιώνα προέκτεινε την κάθετη κεραία του ΣΤ. Για περισσότερα στοιχεία βλ. σχ. Φ.Βαφειδής, *Κώδιξ της ιεράς Μητροπόλεως Καστορίας*, Εκκλησιαστική Αλήθεια 20 (1900), 123, Π. Τσαμίσης, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, Αθήνα 1949, 118-120, D.M.Nicol, *Two Churches of Western Macedonia*, 101, E. Τσιγαρίδας, *Συμβολή στη χρονολόγηση*, 333-334.

⁷⁷ Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, Θεσσαλονίκη 2008, 57.

⁷⁸ Α. Παπαζώτος, *Δημήτριος, ο ιστοριογράφος των τοιχογραφιών του 1431, της Παναγίας στο Ζευγοστάσι Καστορίας*, Ιστοριογεωγραφικά 5 (1993-1994), 165-167.

⁷⁹ Στην επιγραφή ξεχωρίζουμε ορισμένα γράμματα που μας πληροφορούν για τον μόχθο του ιστοριογράφου Πέτρου, ο οποίος με την συνδρομή του αδιάγνωστου κτήτορα επί *Έτους ς' λ α 7* - 1431 - άρχισε την διακόσμηση του ναού, την οποία ολοκλήρωσε το επόμενο έτος που αναφέρεται στην επιγραφή του νότιου τοίχου.

Иоаннис Сисиу
ПОЈЕДИНАЧНЕ ФИГУРЕ СВЕТИТЕЉА У НАОСУ
БОГОРОДИЦЕ У ЗЕВГОСТАСИОН, КАСТОРИЈА

У наосу Богородице у Зевгостасион, може се видети осим уобичајених ликова светиља и неке фигуре које се ретко приказују. То су популарни светитељи, чији су култови неговани, насликани у нижој зони и распоређени на местима која су диктирала посебни разлози проистекли из захтева ктитора.

Фреске на западном травеју: Доминирају ликови св. Петке и св. Недеље. Са јужне стране југозападног стуба се налази Св. Марина. Са северне стране северозападног стуба насликана је св. Варвара. На јужном зиду су представљени св. Теодори и св. Атанасије Велики. Св. Димитрије Велики Дукс је насликан на северној страни југозападног стуба, као ратник. Наоружан је копљем и мачем. Св. Ђорђе са епитетом Победоносац исто је насликан као ратник на јужној страни северозападног стуба. На источној страни југозападног стуба је представљен Апостол Петар и на источној страни северозападног стуба Апостол Павле.

Допојасне фигуре: западна страна стубова: изнад св. Петке, св. Агатоник и знад св. Недеље св. Андроник. На северну страну изнад св. Варваре је насликан св. Трифон. Изнад св. Димитрија је насликан св. Артемије и изнад св. Ђорђа св. Флор. Такође изнад Апостола Петра је приказан св. Агатагел и изнад Апостола Павла св. Мамант.

Као особена и врло упечатљива иконографска целина издваја се представа северног зида, Небески Двор. Уз иконостаса једва може да се примети доњи део Христовог лика одевен као Цар над царевима. Поред њега може се видети затворени данас северни улаз и св. Јован Претеча. Следе св. Говделај, св. Јаков Персијски и вероватно св. Никита. На јужном зиду поред затвореног улаза види се св. Симеон Столпник.

Фигуре у Олтару: У ђаконикону су прадстављени, св. Климент Охридски (западни зид), св. Ахилије (јужни зид), св. Власије и св. Јован Милостиви. У апсиди је Богородица на престолу са Христом и епитетом Перивлепта и Причешће Апостола – Мелисмос. У проскомидији приказани су св. Стефан, св. Роман Мелод, св. Спиридон, Св. Кирил (источни зид), св. Поликарп (западни зид).

Фигуре у медаљонима, јужни зид: Св. Мина, Виктор, Викентије, Мануил, Савел, Измаил, Кузма, Теодота, Дамјан; западни зид: Св. Пантелеимон и Кирик; северни зид: Св. Ананија, Азарија, Мисаил, Вакх, Сергије, Авив, Гурија, Самона.



Εικ. 1 Παναγία
Ζευγостаσίου

Сл. 1
Богородица у
Зевгостаσιон



Εικ. 2 Η είσοδος στο ναό

Сл. 2 Улаз у наосу



Εικ. 3 Η αγία Παρασκευή
Сл. 3 Св. Петка



Εικ. 4 Η αγία Κυριακή
Сл. 4 Св. Неделъа



Εικ. 5 Η αγία Βαρβάρα
Сл. 5 Св. Варвара



Εικ. 6 Η αγία Μαρίνα
Сл. 6 Св. Марина



Εικ. 7 Αγ. Δημήτριος ο Μέγας
Δούκας
Сл. 7 Св. Димитрије



Εικ. 8 Αγ. Γεώργιος ο
Τροπαιοφόρος
Сл. 8 Св. Ѓорђе



Εικ. 9 Αγ. Αγαθόνικος
 Σλ. 9 Св. Агатоник



Εικ. 10 Αγ. Μάμας
 Σл. 10 Св. Мамант



Εικ. 11 Αγ. Τρύφων
 Σл. 11 Св. Трифон



Εικ. 12 Απόστολος Παύλος
 Σл. 12 Апостол Павле



Εικ. 13 Απόστολος Πέτρος
 Σл. 13 Апостол Петар



Εικ. 14 Οι άγιοι Γορδελαάς, Ιάκωβος ο Πέρσης, Νικήτας
Сл. 14 Св. Никита, Јаков Персијски, Говделај



Εικ. 15 Αγ. Ιάκωβος ο Πέρσης
Сл. 15 Св. Јаков Персијски



Εικ. 16 Αγ. Γορδελαάς
Сл. 16 Св. Говделај



Εικ. 17 Αγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος
Сл. 17 Св. Јован Претеча



Εικ. 18 Χριστός Βασιλεύς των Βασιλευόντων
Сл. 18 Христос Цар над Царевима



Εικ. 19 Αγ. Νικόλαος ο Νέος-Άγιος
Αθανάσιος του Μουζάκη
Сл. 19 Св. Никола Нови-Св. Атанасије ту
Музаки



Εικ. 21 Αγ. Νικόλαος ο Νέος-Άγιοι Τρείς
Сл. 21 Св. Никола Нови-Света Три



Εικ. 22 Αγ. Νικόλαος ο Νέος και αγ. Αλέξανδρος-
Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη
Сл. 22 Св. Никола Нови и Св. Александар- Св.
Атанасије ту Музаки



Εικ. 23 Αγ. Νικόλαος ο Νέος και αγ.Αλέξανδρος-Άγιοι
Τρείς

Сл. 23 Св. Никола Нови и Св.Александар-Света Три



Εικ. 25 Νότια είσοδος, αγ. Αθανάσιος ο
Μέγας

Сл. 25 Јужни Улаз, св. Атанасије



Εικ. 24 Αγ. Ιάκωβος ο Πέρσης-Άγιος Γεώργιος του
Βουνού

Сл. 24 Св. Јаков Персијски-Св. Ђорђе ту Вуну



Εικ. 26 Άγιοι Άβιβος και Γουρίας
Сл. 26 Св. Авив и св. Гурија



Εικ. 27 Άγιοι Αζαρίας και Μισαήλ
Сл. 27 Св. Азариа и св. Мисаил



Εικ. 28 Άγ. Ανανίας
Сл. 28 Св. Анания



Εικ. 29 Αγ. Θεοδοῦτα και αγ. Δαμιανός

Сл. 29 Св. Теодота и св. Дамјан



Εικ. 30 Αγ. Κοσμάς και αγ. Θεοδοῦτα

Сл. 30 Св. Козма и св. Теодота



Εικ. 31 Αγ. Ιωάννης ο
Ελεήμων

Сл. 31 Св. Јован
Милостиви



Εικ. 32 Άγ. Βλάσιος
Сл. 32 Св. Власије



Εικ. 33 Άγιοι Ρωμανός και Σπυρίδων
Сл. 33 Св. Роман и св.Спиридон



Εικ. 34 Η επιγραφή του Ιερού Βήματος
Ζευγοστασίου
Сл. 34 Натпис у олтару-Погородица у
Зевгостасион



Εικ. 35 Η επιγραφή του Ιερού Βήματος Αγίων
Τριών
Сл. 35 Натпис у олтару- Света Три



Εικ. 36 Άγιοι Νέστορ και Γοβδελαάς-Παρεκκλήσι
Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μαυριώτισσας

Сл. 36 Св. Нестор и св. Говделај-Параклис св.
Јована Теолога



Εικ. 37 Άγ. Γοβδελαάς –Άγιος Αθανάσιος στο
Αρμπάνασι

Сл. 37 Св. Говделај- Св. Атанасије у
Арбанасима



Εικ. 38 Άγιοι Τρύφων και Γοβδελαάς – Ναός Μεταμόρφωσης Δρυόβουνου

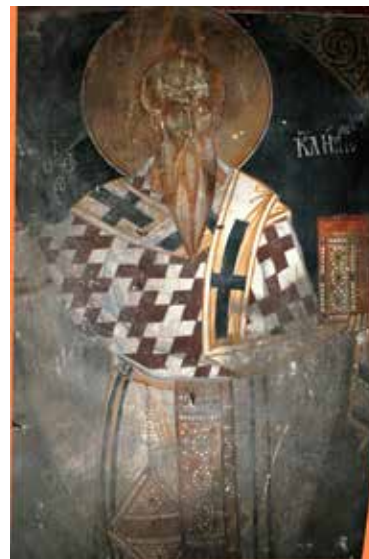
Сл. 38 Св. Трифон и св. Говделај-Бреображење у Дриовунон



Εικ. 39 Εικόνα αγ. Γοβδελαά του Τζάνε
 Сл. 39 Св. Говделај, икона сликара Ђанеса



Εικ. 40 Αγ. Αχίλλειος
 Сл. 40 Св. Ахилије



Εικ. 41 Αγ. Κλήμης Αχρίδας
 Сл. 41 Св. Климент Охридски